

«Ποιώντας» στο «περιθώριο»: Η ρήξη της μεταπολεμικής γενιάς με τη γενιά του '30 και την κριτική μέσα από το «ψευδορεαλιστικό» πρίσμα της Φανταστικής περιπέτειας του Αλέξανδρου Κοτζιά

Αυγή Λίλλη*

Το 1963 ξεσπά στη φιλολογική σελίδα της *Μεσημβρινής*, της οποίας την επιμέλεια έχει ο Αλέξανδρος Κοτζιάς, μια ορμητική διαμάχη.¹ Τη σύγκρουση πυροδοτεί η συνέντευξη του Ηλία Βενέζης, στην οποία υποστηρίζει ότι η «βλοσυρή»² μεταπολεμική γενιά ήδη «έδωσε ό,τι είχε να δώσει».³ Ο Κοτζιάς τοποθετείται με θάρρος και θράσος για το «εκτροματικό φαινόμενο»⁴ της γενιάς του '30. Μόνιμος σκοπός της κριτικής του εξάλλου είναι η κατάρριψη του «μύθου»⁵ που «δημιούργησαν και συστηματικά καλλιέργησαν οι ίδιοι [οι μεταπολεμικοί συγγραφείς] για τη σπουδαιότητα της έλευσής τους στα ελληνικά Γράμματα».⁶ Δεν παύει ποτέ να υπογραμμίζει τη διάσταση ανάμεσα στα μυθιστορήματα του μεσοπολεμικού πλαστού κοσμοπολιτισμού από τη μια και της μεταπολεμικής ρεαλιστικής απεικόνισης του πολιτικοκοινωνικού διχασμού από την άλλη. Για τον ίδιο η μεταπολεμική γενιά περιθωριοποιήθηκε αφενός λόγω μιας εν λευκώ αποδοχής του έργου της λεγόμενης γενιάς του '30 και λόγω μονόχρωμης πολιτικά προσανατολισμένης κριτικής αφετέρου. Το ζήτημα αυτό, που τον απασχόλησε ιδιαίτερος ως κριτικό, παρουσιάζεται με ευφάνταστο τρόπο στο λογοτεχνικό του έργο και δη στη βραβευμένη *Φανταστική περιπέτεια*.

Στις 7 Ιουνίου 1963 ο Ηλίας Βενέζης δήλωνε ότι «η γενιά του 30 έσβησε»⁷ και ότι οι μεταπολεμικοί συγγραφείς είναι «τώρα καλά τοποθετημένοι στις θέσεις τους, στα γραφεία τους, στη ζωή».⁸ Αν και την ίδια στιγμή ο Βενέζης δήλωνε ότι η γενιά του «παραήταν αυτάρεσκη»,⁹ παραδεχόμενος τρόπον τινά και τη μη ετοιμότητά της να εκφράσει την πραγματικότητα και τις συνέπειες του β' παγκόσμιου πολέμου,¹⁰ η δήλωση που υπερίσχυσε

* Η Αυγή Λίλλη είναι υποψήφια διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η ανακοίνωσή της στο Ε' Συνέδριο της ΕΕΝΣ εντάσσεται στο πλαίσιο εκπόνησης της διδακτορικής της διατριβής, η οποία αφορά στο πεζογραφικό και κριτικό έργο του Αλέξανδρου Κοτζιά. Βλ. επίσης Λίλλη, Αυγή: «Νεοελληνική λογοτεχνία, μια Φανταστική περιπέτεια: Ένα λανθάνον σχέδιασμα της νεοελληνικής λογοτεχνίας και της πρόσληψής της στο τελευταίο μυθιστόρημα του Αλ. Κοτζιά». *Νέα Εστία* 1859 (τόμ. 174) (Οκτώβρ. 2013): 369-392. (avgililli@gmail.com)

¹ (Κοτζιά 2006, 13-17)

² (Βενέζης 1963)

³ Ο.π.

⁴ (Κοτζιάς 1963)

⁵ (Κοτζιάς 1963/1985α, 53)

⁶ Ο.π.

⁷ (Βενέζης 1963)

⁸ Ο.π.

⁹ Ο.π.

¹⁰ Ο.π.

ήταν αυτή για τη «βολεμένη»¹¹ μεταπολεμική γενιά, η οποία παραμερίζεται προς όφελος της επόμενης, που «μπορεί να μην έχ[ει] δώσει πολλά, αλλά έχ[ει] πολλά να π[ει]».¹²

Πρώτος σε μια σειρά αντιδράσεων σε αυτή τη «σύγκρουση δυο γενεών»,¹³ όπως χαρακτηρίζεται στο Επίμετρο του Η΄ τόμου της σειράς *Η μεταπολεμική πεζογραφία των Εκδόσεων Σοκόλη*, εμφανίζεται ο Σπύρος Πλασκοβίτης, κρίνοντας τις δηλώσεις Βενέζη ως ένα «απεγνωσμένο σύνθημα [...] “Εγώ και το Χάος”».¹⁴ Για τον ίδιο η μεταπολεμική γενιά, την οποία ο Βενέζης «βιάζεται να κλείση σε μια παρένθεσι»,¹⁵ «μοχθεί και βιοπαλαιεί»,¹⁶ δεν είναι βολεμένη, αλλά «ιδεολογικά απατημένη».¹⁷ Ακολουθως, ο Αλέξανδρος Αργυρίου υποστηρίζει ότι οι μεσοπολεμικοί συγγραφείς δεν διέθεταν «καλλιτεχνικό κύτταρο [...] πρώτης ποιότητας»¹⁸ και ότι «κινήθηκαν σε ένα αστικό πλαίσιο όπου είχαν μεταφέρει την ηθογραφική νοοτροπία των προγενεστέρων τους»,¹⁹ με αποτέλεσμα εν τέλει «αισθητά περιορισμένο».²⁰ Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος θεωρεί μεν ότι η λογοτεχνία βρίσκεται σε «αγρανάπαυση»,²¹ η ουσία των απόψεών του όμως εντοπίζεται στο γεγονός ότι η γενιά του '30 «στο σύνολό της έχει αυτοϋπερτιμηθεί».²² Αντίθετα, ο Γιώργος Θεοτοκάς υποστηρίζει ότι η γενιά του βρίσκεται σε «πλήρη δημιουργική πνοή».²³ Ειδικά αναφέρει: «[Κ]ύρια συμβολή του κινήματός μας ήταν ότι έφερε στην πνευματική μας ζωή την συνείδησι της τέχνης του μυθιστορήματος. Και πριν βέβαια γραφόντανε μυθιστορήματα στην Ελλάδα, αλλά η συνείδησι νομίζω ξεκαθαρίστηκε στα χρόνια εκείνα.»²⁴ Όσο για τους νεότερους συγγραφείς; «Δεν έγινε ξανά ένα ομαδικό λογοτεχνικό κίνημα, σαν εκείνο του 1930. Οι νέοι συγγραφείς έμειναν ανεξάρτητες ατομικές περιπτώσεις.»²⁵ Υπό τον τίτλο «Η γενεά του 30 μοιάζει με πολιτική κάστα ή “κλειστή” λέσχη»²⁶ ο Αντώνης Βουσβούνης αναφέρει ότι «ο κ. Βενέζης εξεφώνησε τον επικήδειο της γενιάς του και, διαγράφοντας με μια μονοκοντυλιά τους μεταγενεστέρους, επεχείρησε ένα εκπληκτικό άλμα και έπεσε ουρανοκατέβητα ανάμεσα

¹¹ Ο.π.

¹² Ο.π.

¹³ (Καρβέλης, Κοτζιάς, Μηλιώνης, Στεργιόπουλος, & Τσακνιάς 1988, 299)

¹⁴ (Πλασκοβίτης 1963)

¹⁵ Ο.π.

¹⁶ Ο.π.

¹⁷ Ο.π.

¹⁸ (Αργυρίου 1963)

¹⁹ Ο.π.

²⁰ Ο.π.

²¹ (Παναγιωτόπουλος 1963)

²² Ο.π.

²³ (Θεοτοκάς 1963)

²⁴ Ο.π.

²⁵ Ο.π.

²⁶ (Βουσβούνης 1963)

στους σημερινούς νέους των 20-25 ετών».²⁷ Τέλος, η Λιλή Ζωγράφου δήλωνε σχετικά: «Αλλά αφού ο κ. Βενέζης, όπως και μερικοί άλλοι, κάνανε μια γενναία εξόρμησι με τα πρώτα τους βιβλία τα γεμάτα υποσχέσεις, εξαντλήσανε στα επόμενα τις αναμνήσεις και τις περιγραφές από το ζωικό και φυτικό βασίλειο. Και δεν είναι οι μόνοι που διεκδικούν μια τέτοια ευθανασία. Δικαίωμά τους. Αλλ' ας μην κρίνουν εξ ιδίων τους νεωτέρους τους. [...] [Γ]ιατί μια προηγούμενη γενιά δεν μπορεί να πη την τελευταία λέξι για τις επόμενες της.»²⁸

Για αυτή τη «σκιαμαχία»²⁹ ο Κοτζιάς δηλώνει ότι τα πεζογραφήματα της γενιάς του '30 «έχουν οριστικά ναυαγήσει, ως έργα τέχνης, στην συνείδησι του πιο απαιτητικού αναγνωστικού κοινού – του κοινού δηλαδή που με κάποια αυτονομία και με γνώμονες δοκιμασμένης αξίας, διαμορφώνει τις προτιμήσεις και τις κρίσεις του, χωρίς να ενδίδη στο συρμό ή στις φανταχτερές διαφημιστικές πομφόλυγες».³⁰ Ο Κοτζιάς ενισχύει την άποψη που υποστήριξε ξανά λίγους μήνες πριν, ότι δηλαδή ο «μύθος» της γενιάς του '30 είναι “αυτοσυντήρητος”,³¹ αφού «επί δεκαετίες εντατικά καλλιεργήθηκε και συστηματικά διαφημίστηκε, δημιουργώντας μια απερίγραπτη σύγχυση στα πνευματικά μας πράγματα»³² πνέοντας τώρα «τα λοίσθια».³³ Αναφέρει περαιτέρω ότι έπεσαν «στην αφάνεια επί χρόνια, παλαιότερα έργα εξαιρετα»³⁴ και «προσφέρονται στο κοινό με την ετικέτα “αριστούργημα”, τα λίγα καλά ή μέτρια έργα μαζί με πολλά σκουπίδια που μας φιλοδότησε»³⁵ η γενιά του '30. Οι πραγματικές διαστάσεις των έργων, συνεχίζει, είναι «σημαντικά κατώτερες απ' ό,τι αρχικά διατυμπανίστηκε και ασφαλέστερα πενιχρότερες από τις διαστάσεις των καλύτερων - έργων- που μας έδωσαν οι πράγματι αξιόλογοι γενάρχες της νεοελληνικής πεζογραφίας, ο θαυμάσιος Παπαδιαμάντης, ο Βιζυηνός, ο Ροΐδης ή από τους επιγόνους, ο Θεοτόκης, ο Βουτυράς».³⁶ Η γενιά του '30 αποτελεί ένα «εκτρωματικό φαινόμενο»,³⁷ καταλήγει ο Κοτζιάς, το οποίο ευδοκίμησε χάρη στη «στενότητα και την ισχνότητα της όλης πνευματικής μας ζωής».³⁸

Ο Κοτζιάς υποστήριζε ανέκαθεν την ίδια θέση. Το 1960 δήλωνε ωμά για την Ομάδα των Δώδεκα:

²⁷ Ο.π.

²⁸ (Ζωγράφου 1963)

²⁹ (Κοτζιάς 1963)

³⁰ Ο.π.

³¹ (Κοτζιάς 1963/1985α, 53)

³² (Κοτζιάς 1963)

³³ Ο.π.

³⁴ Ο.π.

³⁵ Ο.π.

³⁶ Ο.π.

³⁷ Ο.π.

³⁸ Ο.π.

«Μια “ομάδα”, που δύο τουλάχιστον από τα δώδεκα μέλη της πάσχουν από συγγενή πνευματική αναπηρία· που την πλειονότητά της απαρτίζουν νάνοι με οίηση Ιμαλαΐων· που η συντριπτική πλειοψηφία της έχει πνευματική αρτηριοσκλήρωση· που συνεστήθη από το σύνολο των συμβληθέντων -και για τι άλλο, τάχα, συγκροτείται μια ομάδα, παρά για να “παίζουμε όλοι μαζί”;- αποκλειστικά για να εξασφαλίσει προνόμια, κύρος και αγαθά στους “συμπαίκτες”· με δυο λόγια: μια κλίκα με φιλοδοξίες “πανθέου”, είναι ικανή για κάθε χαμέρπεια, συναλλαγή και βλακεία στο χώρο που λυμαίνεται.»³⁹

Συνοψίζοντας, το 1980 θα δηλώσει ότι η μεταπολεμική γενιά «ατύχησε»,⁴⁰ επειδή διαδέχθηκε «αυτήν την πεφουσιωμένη γενιά του ’30». ⁴¹ Διαχωρίζοντας την ανανεωτική ποίησή της από τη «φτωχή»,⁴² πάρα τους νέους τρόπους γραφής, πεζογραφία της, συνεχίζει, αναφέροντας ξανά τους πεζογράφους που ο ίδιος σταθερά διακρίνει:

«[Τ]ο είχε πει κι ο Χουρμούζιος αυτό: “η τόσο λίγο προικισμένη γενιά του ’30”· νομίζω πως αυτά ήταν τα λόγια του, το ‘χει γράψει κιόλας –⁴³ ετόλμησε λοιπόν να νομίζει ότι πριν απ’ αυτήν υπήρχε το κενό, όταν πριν απ’ αυτήν είχε να κάνει μ’ ένα Ροΐδη και με έναν Παπαδιαμάντη και μ’ ένα Βιζυηνό και τους αμέσως προηγούμενούς της, λ.χ. τον Κ. Θεοτόκη, ετόλμησε να διακηρύξει, να δηλώσει ότι δεν υπήρχε προηγουμένως τίποτα. Στρογγυλοκάθησε και μας έπρηξε τα συκώτια.»⁴⁴

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η μάλλον βέβαιη επιμέλεια εκ μέρους του Κοτζιά, όπως υποστηρίζει η Μαρία Ρώτα,⁴⁵ του Επιμέτρου του Η΄ τόμου της σειράς των Εκδόσεων Σοκόλη του 1988 για τη «σύγκρουση δυο γενεών»⁴⁶ υποδηλώνει την αποδοχή της διαμάχης αυτής ως ενός ιστορικού λογοτεχνικού γεγονότος. Ωστόσο, παρά τις ισχυρές απόψεις όσων έλαβαν θέση, η ρήξη δεν μοιάζει να είναι αυτοσκοπός, αλλά να προκύπτει από μια προσπάθεια της μεταπολεμικής γενιάς να διεκδικήσει, επίμονα θα μπορούσαμε να πούμε, αναγνώριση μέσα σε μια παγιωμένη κατάσταση. Εξάλλου, το 1980 ο Κοτζιάς αναφέρει ότι ο ίδιος είχε πάρει την περιβόητη συνέντευξη από τον Βενέζη (η οποία ήταν υπογεγραμμένη με το αρχικό Μ.),⁴⁷ επιβεβαιώνοντας αυτή την ανάγκη των μεταπολεμικών, συμπληρώνοντας: «Μας ξέκανε δηλαδή, ανθρώπους που ‘μαστε τότε 35 και 40 χρονών οι μεγαλύτεροι, πως σχολάσαμε από την τέχνη, δεν έχουμε τίποτα να πούμε. Καταλαβαίνετε μ’ αυτή τη νοοτροπία τι αντιμετώπιση είχαμε και τι περιφρόνηση και τι στρίμωγμα.»⁴⁸ Σε αυτό το «στρίμωγμα» θα κάνει πολλές φορές λόγο ο Κοτζιάς: «Αν έπρεπε να χρησιμοποιήσω μόνο μία λέξη για να

³⁹ (Κοτζιάς 1960)

⁴⁰ (Κοτζιάς 1980, 50)

⁴¹ Ο.π.

⁴² Ο.π.

⁴³ (Χουρμούζιος 1963/1979β, 18-19)

⁴⁴ (Κοτζιάς 1980, 50)

⁴⁵ (Ρώτα 2004, 250)

⁴⁶ (Καρβέλης κ. συν. 1988, 299)

⁴⁷ (Κοτζιάς 1980, 50)

⁴⁸ Ο.π.

προσδιορίσω την επικρατούσα κατάσταση δε θα δίσταζα διόλου· η λέξη αυτή είναι το *περιθώριο*.»⁴⁹

Οι κριτικοί του μεσοπολέμου αντίκρισαν με παρατεταμένα διστακτικό τρόπο τα έργα των λεγόμενων νέων πεζογράφων. «Αδίσταχτα»⁵⁰ κατά τον Κοτζιά, υπέβαλλε ο Βάσος Βαρίκας στην κριτική του για το βιβλίο *Οι νέοι πεζογράφοι* του Απόστολου Σαχίνη το αυτονόητο για τον ίδιο ερώτημα «Υπάρχει πράγματι νέα αφηγηματική πεζογραφία στην Ελλάδα;»⁵¹ Ο Βαρίκας αναφέρεται σε «συντηρητικότητα στην τεχνική»⁵² και σε λιγότερη «τόλμη»⁵³ εκ μέρους των νέων πεζογράφων. Για τον Κοτζιά τόσο ο Βαρίκας, που θέτει το ερώτημα, όσο και ο Σαχίνης, που διεκπεραιώνει τη μελέτη, καταλήγουν σε ένα «εξωφρενικό»⁵⁴ συμπέρασμα. Στην εισαγωγή του ο Σαχίνης αναφέρει ότι «η νέα πεζογραφία μας, η πεζογραφία της εικοσαετίας 1945-1965, βρίσκεται στον σωστό δρόμο του αφηγηματικού και πνευματικού εκσυγχρονισμού»,⁵⁵ άποψη που ενοχλεί τον Κοτζιά ως «πατερναλιστική συγκατάβαση».⁵⁶

Ο Κοτζιάς εντοπίζει έλλειψη κριτικής οξυδέρκειας και προσκόλληση στη γενιά του '30. Αν και ο Χουρμούζιος ήταν, σύμφωνα με τον ίδιο, ένας από τους λίγους που προσπάθησαν «να ανιχνεύσουν και να κατανοήσουν τι ποιείται γύρω από τους νεώτερους συγγραφείς»,⁵⁷ διακρίνεται ωστόσο από μια «απολιθωμένη αισθητική»,⁵⁸ η οποία υποστηρίζει ότι η λογοτεχνία κατάντησε «λογοκακοτεχνία»,⁵⁹ όπου οι γράφοντες λένε «τσάτρα-πάτρα ιστορίες, μύθους, περιφρονώντας και γλώσσα και καλλιτέπεια και εννοιολογική ακρίβεια και γενικά κάθε τι που μεταβάλλει τον απλό αφηγηματικό λόγο σε έντεχνο». ⁶⁰ Ο Κοτζιάς «με εύλογη απορία αναρωτιέ[τ]αι: ώστε λεξιπενία και ανακριβολογία διέγινωσε στα κείμενα του Ρένου Αποστολίδη, του Παντελή Καλιότσου, του Χριστόφορου Μηλιώνη, του Γιώργου Ιωάννου, του Σπύρου Πλασκοβίτη, του Νίκου Πολίτη, του Αντρέα Φραγκιά, του Άρη Αλεξάνδρου». ⁶¹ Για τον ίδιο «ο λόγος δεν είναι απλώς “ωραίος” αλλά λειτουργικός· η πεζογραφία δεν ποιείται με τη χρήση μιας καλλιεπούς γλώσσας αλλά με την κινητοποίηση περισσότερων γλωσσών [...] υποτάσσονται λοιπόν τα όποια καλογολικά στοιχεία στα αφηγηματικά

⁴⁹ (Κοτζιάς 1988/2004α, 65). Οι πλαγιογραφήσεις είναι του Αλ. Κοτζιά.

⁵⁰ (Κοτζιάς 1988/2004α, 62)

⁵¹ (Βαρίκας 1965)

⁵² Ο.π.

⁵³ Ο.π.

⁵⁴ (Κοτζιάς 1988/2004α, 62)

⁵⁵ (Σαχίνης 1984, 22)

⁵⁶ (Κοτζιάς 1988/2004α, 62)

⁵⁷ (Κοτζιάς 1988/2004α, 78)

⁵⁸ (Κοτζιάς 1988/2004α, 79)

⁵⁹ (Χουρμούζιος 1965/1979γ, 243-244, 1965/1979δ, 251, 255)

⁶⁰ (Χουρμούζιος 1965/1979γ, 244)

⁶¹ (Κοτζιάς 1988/2004α, 78)

προσωπεία που εξυπηρετούν, στην ανάγκη αποκρύπτονται, μεταμφιέζονται, εξοβελίζονται».⁶² Κοντολογίς, αντί να «έχουμε εγκατεστημένο αντίκρυ μας τον κύριο ή την κυρία που το όνομά του/της απαντά τυπωμένο στο εξώφυλλο»,⁶³ επιβάλλεται να είναι σαφής η «διάκριση ανάμεσα στο ποιό και στο, τελείως άλλης τάξεως, κατασκευάζω».⁶⁴

Για τον Κοτζιά η γενιά του '30 απέτυχε πεζογραφικά, διότι στάθηκε ανίκανη να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις ή και προϋποθέσεις της μυθιστορηματικής σύνθεσης. Αυτές τις προϋποθέσεις αφηγηματικής σύνθεσης, που ταυτίζονται εν τέλει με τα κριτήρια για ένα πραγματικό μυθιστόρημα, ο ίδιος τις αναφέρει στη συζήτησή του με τους Αλ. Αργυρίου, Κ. Κουλουφάκο, Σπ. Πλασκοβίτη και Στρ. Τσίρκα το 1973 για το περιοδικό *Η Συνέχεια*:⁶⁵

«Λοιπόν, στα πεζογραφήματα που μας απασχολούν, ερώτημα πρώτο: είναι ο χώρος ελληνικός; Στην *Eroica*, λόγου χάρη, πιστεύω ότι σε μεγάλο βαθμό δεν είναι, ενώ στο *Γυρί*, στις *Τρεις γυναίκες* και προπαντός *Στου Χατζηφράγκου* είναι· έχει κανείς την εντύπωση πως μόνο με το πέρασμα των χρόνων συνειδητοποίησε ο Κοσμάς Πολίτης αυτή την ανάγκη. Ερώτημα δεύτερο: είναι τα πρόσωπα των βιβλίων Έλληνες ή είναι ουσιαστικά ξένοι με ελληνικά ή και με ξενικά “ποιητικά” ονόματα; δηλαδή διανοητικά άγνωστα κατασκευάσματα, όπως στους *Αστερισμούς* του Πάνου Καραβία. Ερώτημα τρίτο: προκύπτουν από τα έργα της πεζογραφίας μας σωστές γενικές καταστάσεις; Ας πάρουμε τους *Πανθέους* του Τάσου Αθανασιάδη, [...] στοιχεία φωτογραφικά αποτυπωμένα που σε μπουκώνουν μέχρι ασφυξίας, όμως πουθενά στο ογκώδες αυτό μυθιστόρημα-ποταμό δεν φαίνεται ότι η πλειοψηφία του ελληνικού λαού μισούσε τη δικτατορία του Μεταξά, πουθενά δεν φαίνεται η αηδία των Ελλήνων για τα φασιστικά καμώματα του καθεστώτος. Και για να προχωρήσουμε στα ερωτήματά μας: περνούν μέσα από τις σελίδες των βιβλίων που μας απασχολούν καταστάσεις ή χαρακτήρες του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου που έχουν καθοριστική σημασία για τη ζωή και τη μοίρα μας; ή, αντίθετα, καταπιάνονται τα βιβλία μας με περιθωριακά και ανώδυνα πράγματα; [...] Ο σπεκουλαδόρος, π.χ., δεν είναι μια μάλιστα της κοινωνίας μας; [...] Ή και ο δοσίλογος· τι απόγιναν, αλήθεια, όλοι εκείνοι οι ειδεχθείς συνεργάτες των δυνάμεων κατοχής; [...]»⁶⁶

Αντιθέτως, τα έργα της μεταπολεμικής γενιάς δεν μετατοπίζονται από τον ελληνικό χώρο, προβάλλουν χαρακτήρες γνήσια ελληνικούς και αναπαριστούν εν δυνάμει κοινωνικοπολιτικές καταστάσεις του πλαισίου στο οποίο διαδραματίζονται. Με άλλα λόγια, τα μεταπολεμικά έργα *ποιούν*, δεν κατασκευάζουν. Ο Κοτζιάς ορίζει ξανά ως ειδοποιό διαφορά της μεταπολεμικής πεζογραφίας από την προγενέστερή της την «εξαφάνιση του συγγραφέα πίσω από διάφορα προσωπεία»,⁶⁷ η οποία επιτυγχάνεται με «σειρά εξελίξεων στη γλώσσα, στις αφηγηματικές τεχνικές, στην οπτική γωνία, στη λειτουργία του χρόνου στην αποσπασματικότητα του γινώσκειν τον πλησίον, στην πρισματικότητα της αλήθειας».⁶⁸

⁶² (Κοτζιάς 1988/2004α, 79)

⁶³ (Κοτζιάς 1988/2004α, 79)

⁶⁴ (Κοτζιάς 1992/2004γ, 13). Οι πλαγιογραφίες είναι του Αλ. Κοτζιά.

⁶⁵ (Αργυρίου, Κοτζιάς, Κουλουφάκος, Πλασκοβίτης & Τσίρκας 1973/1988)

⁶⁶ (Αργυρίου κ. συν. 1973/1988, 321-322)

⁶⁷ (Κοτζιάς 1988/2004α, 80)

⁶⁸ Ο.π.

Ωστόσο, η μεταπολεμική γενιά δεν παύει να βρίσκεται “στριμωγμένη.” Πέραν της διάστασης με τη γενιά του ’30, ένα μεγάλο και σημαντικό μέρος της νεοελληνικής κριτικής, και κατ’ επέκταση και του αναγνωστικού κοινού, λόγω πολιτικής στράτευσης είχε δημιουργήσει, ως γνωστόν, ιεραρχίες διαφορετικές. Ο Αλέξανδρος Κοτζιάς γράφει σχετικά:

«Με μία “κριτική” επιχειρηματολογία κατάλληλη για καθυστερημένα νήπια είχαν διαγραφεί όλα σχεδόν τα πιο σημαντικά ονόματα της λογοτεχνίας μας: Καβάφης, Καρυωτάκης, Μυριβήλης, Σεφέρης, κτλ. κτλ. Και ήταν ανεπίτρεπτο να διαβάζονται τα κείμενα τέτοιων παρακμιών ή ξεπουλημένων πρακτόρων – επί τάπητος όλη η δαιμονολογία που, εξουσίας καταληφθείσης, αφάνισε τη σπουδαία ρωσική κουλτούρα των τριών πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας. Αλίμονο προπαντός στους πρωτοεμφανιζόμενους ποιητές και πεζογράφους αν στις σελίδες τους δε χαμογελούσε το απόηχο παλικάρι του σοσιαλιστικού ρεαλισμού – μαύρο φίδι που τους έτρωγε.»⁶⁹

Αυτή η «παρ’ αξία εγκωμιογραφία, διάδοση, μετάφραση των βιβλίων του “δικού μας” συγγραφέα»⁷⁰, συμπληρώνει, επιβράβευσε «αρκετούς τενεκέδες ξεκινώντας από την πολιτική προσέγγιση των κειμένων, και όχι από την πνευματική και αισθητική».⁷¹ Το χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα πολιτικής προσέγγισης της λογοτεχνίας ήταν η βιβλιοκρισία του Δημήτρη Ραυτόπουλου στην *Επιθεώρηση Τέχνης* για την *Πολιορκία*. Ο Ραυτόπουλος, με τους χαρακτηρισμούς του «συκοφαντική»⁷² και «μαύρη πολιτική λογοτεχνία»⁷³ (η οποία περιλαμβάνει, εκτός από τον Αλ. Κοτζιά, τον Ρ. Ρούφο, τον Θ.Δ. Φραγκόπουλο και τον Ν. Κάσδαγλη), εισάγει στα 1955 μια ορολογία που συντηρήθηκε για πολλά χρόνια στις τάξεις της αριστερής κριτικής,⁷⁴ αλλά και ευνόησε ευρύτερα την ένταξη των “στιγματισμένων” συγγραφέων σε μια πεζογραφία της «δεξιάς».⁷⁵

Αυτή τη διπλή σύγκρουση ο Κοτζιάς τη μεταφέρει μεθοδικά σε ένα κορυφαίο για τη νεοελληνική λογοτεχνία έργο. Στη *Φανταστική Περιπέτεια ποιεί* έναν αμιγή λογοτεχνικά νεοελληνικό χώρο με ελληνικούς χαρακτήρες, καθρεφτίζοντας ανάμεσα σε πολλές άλλες μια ακόμη απόλυτα ελληνική κατάσταση: τη ρήξη της μεταπολεμικής γενιάς με τη γενιά του ’30 από τη μια και με την αριστερή κριτική από την άλλη.

Ο Κοτζιάς γράφει ακολουθώντας πιστά την ιδανική για τον ίδιο μέθοδο, η οποία ορίζει σταθερά την ποιητική του, όπως αναλύεται ως ενιαία θεωρία στο σπουδαίο δοκίμιό του «Αληθομανές χαλκείον. Η ποιητική ενός πεζογράφου».⁷⁶ Αναδεικνύοντας τη διπλή ιδιότητά

⁶⁹ (Κοτζιάς 1991/2004β, 148-149)

⁷⁰ (Κοτζιάς 1988/2004α, 67). Ακόμα και αυτή η τακτική («δικός μας») εμφανίζεται στη *Φανταστική περιπέτεια* ως άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του λεπτολόγου Κοτζιά: (Κοτζιάς 1985β, 112, 113, 116).

⁷¹ (Κοτζιάς 1986, 57)

⁷² (Ραυτόπουλος 1955, 334)

⁷³ (Ραυτόπουλος 1965, 289-31)

⁷⁴ (Κοτζιάς 1990, 72)

⁷⁵ (Φραγκόπουλος 1977, 21· Mackridge 1988, 94· Tonnet 2001, 281-285)

⁷⁶ (Κοτζιάς 1992/2004γ)

του, η κριτική που αναπτύσσεται στη συζήτηση της *Συνέχειας*, όπως είδαμε προηγουμένως, διαμορφώνει τους συγγραφικούς στόχους του και το αντίστροφο. Ο Κοτζιάς συχνά αυτοαποκαλείται «ψευδορεαλιστής». ⁷⁷ Ο χαρακτηρισμός αυτός αφορά ουσιαστικά στην αληθοφάνεια, που για τον ίδιο νοείται ως η ρεαλιστική καταγραφή μεν και η παραβίαση του ρεαλισμού προς μία δραματική συμπύκνωση δε ⁷⁸ όσον αφορά το χωροχρόνο, την πλοκή και τους χαρακτήρες. Ιδανικό παράδειγμα είναι η *Φανταστική περιπέτεια*, όπως ο ίδιος εξηγεί:

«[Σ]τη *Φανταστική περιπέτεια* έχουν συσσωρευτεί τόσες συγκρούσεις μέσα σε μία μέρα που απ' οπουδήποτε και να το πιάσουμε, είναι αδύνατο να συμβούν τόσα πράματα σε τόσα διαφορετικά μέλη μιας οικογένειας την ίδια μέρα. Το ξέρω αυτό το πράμα αλλά δε με ενδιαφέρει. Διότι το αποτέλεσμα που θέλω να βγάλω, βγαίνει με αυτή τη συσσώρευση. Λοιπόν, προσπαθώ να διατηρήσω την αληθοφάνεια, ώστε να μην ξεφύγει το πεζογράφημα από τους παραδεδεγμένους κανόνες του ρεαλισμού, αλλά αν χρειαστεί να στρίψει λίγο ο ήλιος, γιατί πρέπει να γίνει ένας φωτισμός κατάλληλος, θα τον στρίψω φτάνει να μην το πάρετε χαμπάρι, όσο είναι τούτο δυνατόν. [...] Γιατί εδώ είναι ένα θέμα. Ότι θέλω να είναι ψευδορεαλιστικό. Είναι ο τρόπος μου αυτός. Θέλω να ακολουθήσω τους κανόνες του ρεαλισμού ως εκεί που δε μ' εμποδίζουν στη δουλειά μου.» ⁷⁹

Στη *Φανταστική περιπέτεια* επιτυγχάνεται ο προγραμματικός στόχος ενός «ευρηματικού και πρισματικού κειμένου ποιητικής» ⁸⁰, όταν το έργο αυτό αποδεικνύεται «ψευδορεαλιστικό», προβάλλοντας ένα πλέγμα “αυθεντικά” ελληνικών περί της λογοτεχνίας αντιλήψεων. Ο κεντρικός ήρωας Αλέξανδρος Καπάνταης, κόλακας δημόσιος υπάλληλος, αποτυχημένος σύζυγος, πατέρας και εραστής, συγγραφέας του συρμού, του οποίου η ύπαρξη σταδιακά και πολλαπλώς εκμηδενίζεται τη μέρα που επρόκειτο να βραβευθεί από την πολιτεία, όχι μόνο δεν ασπάζεται τις κριτικές απόψεις του συγγραφέα, αλλά εκφράζει, με εγκληματική μάλιστα άγνοια ή ημιμάθεια, τις παρωχημένες αντιλήψεις που ο Κοτζιάς ως κριτικός μονίμως αντικρούει. Ο Καπάνταης δηλώνεται από τον ίδιο τον Κοτζιά ως το alter ego του, ⁸¹ θέση η οποία επιβεβαιώνει την άποψη για το «αντεστραμμένο είδωλο» ⁸² του συγγραφέα στο πρόσωπο του κεντρικού ήρωα και ταυτόχρονα την προαναφερόμενη «εξαφάνιση του συγγραφέα» ⁸³ πίσω από τον ήρωα.

Ο πεζογράφος δεν μένει άπραγος μπροστά στην ευκαιρία που του δίνει το alter ego του και αιφνιδιάζει μοναδικά τον αναγνώστη, *ποιώντας* ευφυώς ένα «ψευδορεαλιστικό» επεισόδιο, με ειρωνεία, χιούμορ και τεχνική αρτιότητα. Η γνώμη του Καπάνταη για τους

⁷⁷ (Κοτζιάς 1992/2004γ, 31, 38, 1992, 282-283, 286)

⁷⁸ (Κοτζιάς 1992, 286)

⁷⁹ (Κοτζιάς 1992, 283)

⁸⁰ (Μικέ 2002, 821)

⁸¹ (Κοτζιάς 1986, 59)

⁸² (Μικέ 2002, 816, 820)

⁸³ (Κοτζιάς 1988/2004α, 80)

ομότεχνους του στηρίζεται αποκλειστικά στα «εξωκαλλιτεχνικά»⁸⁴ κριτήρια στα οποία συχνά αναφέρεται ο κριτικός Κοτζιάς και τα οποία συνδέονται με την προσωπική ζωή ή και την πολιτική ιδεολογία του συγγραφέα και όχι με την αισθητική αξία των έργων του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι πολιτικές πεποιθήσεις του συγγραφέα, ή η εντύπωση που υπάρχει για αυτές, ταυτίζονται με το περιεχόμενο του έργου, του οποίου η μορφή παραγνωρίζεται, ως συνέβαινε συχνά με τους μεταπολεμικούς συγγραφείς και ειδικότερα μετά την κριτική του Ραυτόπουλου. «Ααα!... λες και με δάγκωσε οχιά – να τος ο σκοταδιστής, το κάθαρμα!»⁸⁵ σκέπτεται ο Καπάνταης μόλις αποκαλύπτεται η ταυτότητα του «γελοίου με το γλωσσοδέτη»⁸⁶ που κάθεται στο γραφείο του εκδοτικού οίκου Κέδρος και δεν είναι άλλος από τον Αλέξανδρο Κοτζιά.

«Άκουσε, Αλέξανδρε... ποιος φαντάζεσαι πως είσαι; Ένας αποτυχημένος μυθιστοριογράφος, φλύαρος – δεν έχεις ιδέα πώς γράφεται ένα μυθιστόρημα, ποιο είναι το ύφος το σωστό που πρέπει να γράφεται, μου το 'λεγε κι ο κύριος Μερακλής – τον είδα τις προάλλες σε μια μικροεκδήλωση για το Λευτέρη Φάκα... Βεβαιότατα! Και δεύτερος καθηγητής, ο κύριος Απόστολος Σαχίνης – προ ημερών τηλεφωνηθήκαμε – ποιος, μου λέει, ο Αλέξανδρος Κοτζιάς; Μα αυτός είναι συντηρητικός, ανύπαρκτος, μου λέει, χειρότερος κι από τον Κάφκα, δε βλέπεις που στραβώσανε τα δόντια του από το φθόνο;»⁸⁷

Όντως, η θέση της μεταπολεμικής πεζογραφίας ανάμεσα στην υπεροπτική αντιμετώπιση της προγενέστερης γενιάς και τις ξύλινες απόψεις της αριστερής κριτικής υπονοείται με την έντεχνη χρήση της μεθόδου που πέτυχαν οι μεταπολεμικοί και στην οποία δεν ανταποκρίθηκαν οι μεσοπολεμικοί. Στο πρόσωπο ενός άλλου υποδειγματικά «ψευδορεαλιστικού» ήρωα εκδηλώνονται, όπως θα δούμε αμέσως, και οι δύο λογοτεχνικές γενιές και η σύγκρουσή τους. Παρά τις ενστάσεις του Κοτζιά για την κριτική του Χουρμούζιου για τους μεταπολεμικούς, οι δυο τους συγκλίνουν και συναντώνται σε πολλά σημεία. Πέραν του νεανικού ζυμώματος στην αριστερά, της θητείας στην *Καθημερινή* και του μεταφραστικού έργου, της άποψης για την υπερεκτιμημένη πεζογραφική παραγωγή της γενιάς του '30, καθώς και της διάκρισης του *κατασκευάζω* και του *ποιώ*,⁸⁸ οι δύο κριτικοί προσδίδουν μεγάλη βαρύτητα για τη μυθιστορηματική σύνθεση στο φλωμπερικό «*Madame Bovary c' est moi!*». «Όταν ο Φλωμπέρ διεκήρυττε ότι “Η Κυρία Μποβαρύ είμαι εγώ!”, θα μπορούσε εύκολα να ταυτίσει τα συναισθήματά του με τα συναισθήματα της ηρωίδας του απέναντι του κόσμου»⁸⁹ έγραφε ο Χουρμούζιος, ενώ ο Κοτζιάς δήλωνε «ο Καπάνταης είμαι

⁸⁴ (Κοτζιάς 1988/2004α, 67)

⁸⁵ (Κοτζιάς 1985β,140)

⁸⁶ (Κοτζιάς 1985β,139)

⁸⁷ (Κοτζιάς 1985β,142)

⁸⁸ (Αργυρίου κ. συν. 1973/2988, 320· Κοτζιάς 1992/2004γ, 13· Χουρμούζιος 1963/1979β, 19)

⁸⁹ (Χουρμούζιος 1954/1979α, 208)

εγώ»,⁹⁰ υποδηλώνοντας τον «τρόπο»⁹¹ όχι για ένα αμιγώς αυτοβιογραφικό τέχνασμα, αλλά για έναν «ψευδορεαλιστικό» ήρωα.

Εικάζουμε λοιπόν ότι ο Κοτζιάς, βασισμένος και στην αρχή του Flaubert, *ποιεί* λεπτομερώς ένα γυναικείο χαρακτήρα με “κυριοφανές” επώνυμο, την Αιμιλία Χατζηγιάννη (ο Χουρμούζιος υπέγραφε συχνά ως Αιμ. Χ.), η οποία κατηγορείται από τον Καπάνταη ως «αντιδραστική»,⁹² που «συνωμοτεί με το κατεστημένο και τη Δεξιά»⁹³ και ότι στον Ελληνικό Μήνα που διοργάνωσε στο Παρίσι, ως «πουλημένη από τα γεννοφάσκια της στους Γάλλους, πράκτορας της ΕΟΚ»,⁹⁴ «τόλμησε να παρουσιάσει στους κουτόφραγκους σαν ελληνική λογοτεχνία κάτι κατακάθια, διασπαστές και αναρχοθολούρα, ξεφωνημένες αδερφάδες της Συγγρού, κι επιπλέον το μαύρο σκοταδισμό της Δεξιάς – Κάσδαγλη, Κοτζιά...».⁹⁵ Το 1975, ενόσω διηύθυνε το Γραφείο Τύπου της Ελληνικής Πρεσβείας στο Λονδίνο, ο Κοτζιάς είχε συμβάλει στη διοργάνωση του Ελληνικού Μήνα,⁹⁶ για τον οποίο δέχτηκε σφοδρή κριτική και ειδικά για τη σύνθεση του λογοτεχνικού προγράμματος. Έγραφε σχετικά ψευδωνύμως ο Κώστας Τσιρόπουλος: «Κατόπιν, ο τόπος έχει μεγάλους πεζογράφους: τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο, τον Πρεβελάκη, τον Τερζάκη, απ’ τους νεκρούς, τον Γιώργο Θεοτοκά, τον Κοσμά Πολίτη, τον Μπεράτη. Τίποτα... Η Γενιά του ’30 σε καραντίνα. Και θα ήθελα να ξέρω τι θα ήταν οι νεώτεροι συγγραφείς χωρίς να έχει προηγηθεί η Γενιά του ’30.»⁹⁷ Και συμπλήρωνε: «Προειδοποιούμε την Κυβέρνηση και τους παραχαράκτες να μην αποτολμήσουν να οργανώσουν παρόμοιο “μήνα” στο Παρίσι πριν συμβουλευθούν αρμόδιους κι υπεύθυνους ανθρώπους και πνευματικά Σωματεία και χωρίς να υπάρχουν εγγυήσεις μιας τίμιας και αξιολογικής επιλογής προσώπων και έργων.»⁹⁸

Όπως μαθαίνουμε από το πλούσιο αρχείο Αλέξανδρου Κοτζιά, είχε πράγματι σημειωθεί ενδιαφέρον από γαλλικής πλευράς για τον Ελληνικό Μήνα.⁹⁹ Παρά τις “προειδοποιήσεις” Τσιρόπουλου, ο συγγραφέας, εκτός από την Αιμιλία Χατζηγιάννη, έναν υβριδικό χαρακτήρα με αυτοβιογραφικά αλλά και συγκεκριμένα βιογραφικά στοιχεία, ο οποίος “τόλμά” να

⁹⁰ (Κοτζιάς 1986, 56, 59)

⁹¹ (Κοτζιάς 1991, 88)

⁹² (Κοτζιάς 1985β, 112)

⁹³ Ο.π.

⁹⁴ (Κοτζιάς 1985β, 113)

⁹⁵ Ο.π.

⁹⁶ Έλαβε χώρα στο διάστημα μεταξύ 5 Νοεμβρίου-5 Δεκεμβρίου 1975. Στον τομέα της πεζογραφίας είχε επιλεγεί να παρουσιαστεί η δουλειά των Θανάση Βαλτινού, Γιώργου Ιωάννου, Νίκου Κάσδαγλη, Νίκου Καχτίτση, Αλέξανδρου Σχινά, Κώστα Ταχτσή, Στρατή Τσίρκα, Αντρέα Φραγκιά, Μάριου Χάκκα και Δημήτρη Χατζή.

⁹⁷ (Νοταράς 1975, 526)

⁹⁸ (Νοταράς 1975, 527)

⁹⁹ Στο αρχείο Αλέξανδρου Κοτζιά φυλάσσονται δύο επιστολές του ίδιου προς το Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών ημερομηνίας 14 Ιουλίου 1975, με θέμα «Επανάληψη “Ελληνικού Μήνα” στο Παρίσι», και ημερομηνίας 8 Δεκεμβρίου 1975, με θέμα «Μεταφορά εκθέσεως “Ελληνικού Μήνα” στο Παρίσι».

διοργανώσει παρόμοιο μήνα στο Παρίσι, *ποιεί* και κάτι ακόμα: «Το *Νύχτα αξημέρωτη*, Αλέξανδρε, τιμήθηκε με το Κρατικό Βραβείο Μυθιστορήματος!»,¹⁰⁰ λέει εκνευρισμένος ο Καπάντας στον Κοτζιά. «Ε, και; Το ίδιο βραβείο πήρε κι ο Τσιρόπουλος»,¹⁰¹ απαντά ο δεύτερος “εγκαθιστώντας” προκλητικά ενώπιον του αναγνώστη τον κύριο που «το όνομά του απαντά τυπωμένο στο εξώφυλλο του βιβλίου».¹⁰² Ο συγγραφέας υπονοεί αφενός ένα συγκεκριμένο συμβάν και αφετέρου μια συνήθη τεχνική των μεσοπολεμικών πεζογράφων, αυτήν της ταύτισης μυθιστορηματικών χαρακτήρων με πραγματικά πρόσωπα, της οποίας την “παράδοση” η μεταπολεμική γενιά δεν συνέχισε.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στη *Φανταστική περιπέτεια* η αναφερόμενη ως «σύγκρουση δύο γενεών»¹⁰³ εκδηλώνεται με δύο τουλάχιστον τρόπους. Πρώτον, σε επίπεδο μορφής, καθώς ο συγγραφέας εξαντλεί αφενός τα όρια της μεθόδου του, η οποία, όπως είδαμε, σχηματοποιείται παράλληλα με την κριτική του για την αποτυχημένη, κατά τον ίδιο, μέθοδο αναπαράστασης της προηγούμενης γενιάς, και υπονοώντας ποικιλοτρόπως αφετέρου τις απλοϊκές συγγραφικές τεχνικές των πεζογράφων της γενιάς του '30. Δεύτερον, *ποιώντας* ένα “αυθεντικό” πλαίσιο πλοκής και χαρακτήρων κατά τον τρόπο που η γενιά του '30 δεν κατάφερε, υπονοεί σε θεματικό επίπεδο πολλαπλώς τη ρήξη των δύο γενεών αλλά και την τεταμένη σχέση των μεταπολεμικών πεζογράφων με την αριστερή κριτική. Στο αριστουργηματικό αυτό μυθιστόρημα υποδεικνύεται, εκ πεποιθήσεως «ψευδορεαλιστικά», το περιθώριο στο οποίο έδρασε η μεταπολεμική γενιά, διπλά “στριμωγμένη” σε μια μοναδική λογοτεχνική περιπέτεια.

Βιβλιογραφία

- Αργυρίου, Αλέξανδρος: «Οι συγγραφείς του 30 δεν “συνέλαβαν” ούτε την εποχή τους!...» (συνέντευξη). *Μεσημβρινή* (21/6/1963).
- Αργυρίου, Αλέξανδρος, Κοτζιάς, Αλέξανδρος, Κουλουφάκος, Κώστας, Πλασκοβίτης, Σπύρος, & Τσίρκας, Στρατής: «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας». Στο: *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*. Τόμος Η'. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη 1988: 320-341 [πρώτη δημοσίευση: *Η Συνέχεια* 4 (Ιούν. 1973): 172-179].
- Βαρίκας, Βάσος: «Πεζογραφία των Νέων. Απόστ. Σαχίνη: “Οι νέοι πεζογράφοι”»: *Το Βήμα της Κυριακής* (12/12/65).
- Βενέζης, Ηλίας: «Η γενεά του 1930 έσβησε... Οι έφηβοι του πολέμου είναι τώρα “βολεμένοι”» (συνέντευξη). *Μεσημβρινή* (7/6/1963).
- Βουσβούνης, Αντώνης: «“Η γενεά του 30 μοιάζει με πολιτική κάστα ή “κλειστή” λέσχη”» (συνέντευξη). *Μεσημβρινή* (12/7/1963).
- Ζωγράφου, Λιλή: «Μία απάντησις στον κ. Ηλ. Βενέζη». *Μεσημβρινή* (19/7/1963).

¹⁰⁰ (Κοτζιάς 1985β, 141)

¹⁰¹ Ο.π.

¹⁰² (Κοτζιάς 1988/2004α, 79)

¹⁰³ (Καρβέλης κ. συν. 1988, 299)

- Θεοτοκάς, Γιώργος: «Η γενεά του 1930 σε πλήρη δημιουργική πνοή» (συνέντευξη). *Μεσημβρινή* (5/7/1963).
- Καρβέλης, Τάκης, Κοτζιάς, Αλέξανδρος, Μηλιώνης, Χριστοφόρος, Στεργιόπουλος, Κώστας, & Τσακνιάς, Σπύρος (συντ. επιτρ.): «Επίμετρο». Στο: *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*. Τόμ. Η'. Αθήνα: Εκδόσεις Σοκόλη 1988: 299-393.
- Κοτζιάς Αλέξανδρος: «Η γενιά του μεταπολέμου καταγγέλλει και στιγματίζει» (συμμετοχή σε έρευνα). *Ανεξάρτητος τύπος* (15/4/1960).
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: «Απολογητές και κατήγοροι. “Η γενιά του 30... εκτρωματικό φαινόμενο”» (συνέντευξη). *Νίκη* (27/6/1963).
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: «Μόνο εκείνο που εκφράζεται μόνο εκείνο είναι μέσα στο μυαλό μας...» (συνέντευξη). *Διαβάζω* 28 (Φεβρ. 1980): 42-54.
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: «Ανδρέας Καραντώνης. Πεζογράφοι και πεζογραφήματα της γενιάς του '30, 1962». Στο: *Δοκιμιακά και άλλα. Κριτικά κείμενα Γ'*. Αθήνα: Κέδρος 1985: 51-53 [πρώτη δημοσίευση: *Μεσημβρινή* (25/1/1963)].
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: *Φανταστική περιπέτεια*. Αθήνα: Κέδρος 1985.
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: «Θέλησα να φτάσω μέσα από ένα γέλιο σε κάποια θεώρηση των ανθρώπινων πραγμάτων» (συνέντευξη στη Βένα Γεωργακοπούλου). *Η Αριστερά σήμερα* 15 (Ιαν.-Φεβρ. 1986): 56-59.
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: «Οι ποιητές πληρώνουν ΟΓΑ, οι αγρότες τίποτα...». *Ταχυδρόμος* (19/4/1990): 71-74.
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: «Θέλω τον αναγνώστη συν-συγγραφέα» (Μια συνομιλία με τον Μισέλ Φάις). *Εντευκτήριο* 16 (Σεπτέμβρ. 1991): 88-90.
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: «Εύχομαι να πεθάνω σαν τον Μιχαήλ Άγγελο...» (Συζήτηση του Αλέξανδρου Κοτζιά με διδάσκοντες και φοιτητές του Πανεπιστημίου Κρήτης). *Σημείο* (Λευκωσία) 1 (1992): 279-294.
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: «Μεταπολεμικοί πεζογράφοι». *Αληθομανές Χαλκείον. Η ποιητική ενός πεζογράφου* (φιολ. επιμ Μαρία Ρώτα). Αθήνα: Κέδρος 2004: 60-84 [πρώτη δημοσίευση: *Γράμματα και Τέχνες* 55 (Απρίλ.-Ιούν. 1988) 3-10].
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: «Τότε που ο Δημήτρης Χατζής πάλευε “με τους ξένους ήχους”». *Αληθομανές Χαλκείον. Η ποιητική ενός πεζογράφου* (φιολ. επιμ Μαρία Ρώτα). Αθήνα: Κέδρος 2004: 143-153 [πρώτη δημοσίευση: *Αντί* 472 (9/8/1991): 38-41].
- Κοτζιάς, Αλέξανδρος: «Αληθομανές χαλκείον. Η ποιητική ενός πεζογράφου». *Αληθομανές Χαλκείον. Η ποιητική ενός πεζογράφου* (φιολ. επιμ Μαρία Ρώτα). Αθήνα: Κέδρος 2004: 7-51 [πρώτη δημοσίευση: *Γράμματα και Τέχνες* 64-65 (Ιαν.-Μάρτ. 1992): 3-14].
- Κοτζιά, Ελισάβετ: *Ιδέες και αισθητική. Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι 1930-1974*. Αθήνα: Πόλις 2006.
- Μικέ, Μαίρη: «Το αλαλάζον κύμβαλον: σχόλια στη *Φανταστική περιπέτεια*». *Νέα Εστία* 1571 (τόμ. 152) (Δεκέμβρ. 2002): 811-821.
- Mackridge, Peter: «Testimony and Fiction in Greek Narrative Prose 1944-1967». Στο: Roderick Beaton (επιμ.), *The Greek Novel, AD 1-1985*. Croom Helm: London 1988: 90-102.
- Νοταράς, Αλεξ. Ι. [= Τσιρόπουλος, Κ.Ε.]: «Ένας “μήνας” ανθελληνικός». *Ευθύνη* 46 (Οκτώβρ. 1975): 525-527.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ.: «Δεν υπάρχουν γενιές εξωφλημένες» (συνέντευξη). *Μεσημβρινή* (28/6/1963).
- Πλασκοβίτης, Σπύρος: «Οι έφηβοι της κατοχής μοχθούν και βιοπαλαιούν» (συνέντευξη). *Μεσημβρινή* (14/6/1963).
- Ραυτόπουλος, Δημήτρης: «Αλέξανδρου Κοτζιά *Πολιορκία*, Μυθιστόρημα, Αθήνα, 1955». *Επιθεώρηση Τέχνης* 10 (Οκτώβρ. 1955): 333-335.
- Ραυτόπουλος, Δημήτρης: *Οι ιδέες και τα έργα*. Αθήνα: Δίφρος 1965.

- Ρώτα, Μαρία: «Σχόλια στα κείμενα». Στο: *Αληθομανές Χαλκείον. Η ποιητική ενός πεζογράφου* (φιολ. επιμ. Μαρία Ρώτα). Αθήνα: Κέδρος 2004: 217-289.
- Σαχίνης, Απόστολος: *Νέοι πεζογράφοι*. Αθήνα: Εστία 1984 (α' έκδ. 1965).
- Tonnet, Henri: *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος* (μεταφρ.: Μαρίνα Καραμάνου). Αθήνα: Πατάκης 2001 (έτος έκδοσης πρωτοτύπου 1996).
- Φραγκόπουλος, Θ. Δ.: «Αλέξανδρος Κοτζιάς ή η προδομένη γενιά». *Τομές* 10 (Μάρτ. 1977): 18-21.
- Χουρμούζιος, Αιμίλιος: «Περιπέτεια μύθων». *Ο αφηγηματικός λόγος* (Έργα, Ζ'). Αθήνα: Οι εκδόσεις των φίλων 1979: 202-209 [πρώτη δημοσίευση: *Η Καθημερινή* (14/10/1954)].
- Χουρμούζιος, Αιμίλιος: «Σκέψεις για τη λογοτεχνία μας Β'». *Ο αφηγηματικός λόγος* (Έργα, Ζ'). Αθήνα: Οι εκδόσεις των φίλων 1979: 18-25 [πρώτη δημοσίευση: *Η Καθημερινή* (10/1/1963)].
- Χουρμούζιος, Αιμίλιος: «Λογοκακοτεχνία». *Ο αφηγηματικός λόγος* (Έργα, Ζ'). Αθήνα: Οι εκδόσεις των φίλων 1979: 243-250 [πρώτη δημοσίευση: *Η Καθημερινή* (1/4/1965)].
- Χουρμούζιος, Αιμίλιος: «Εποχή αμορφίας». *Ο αφηγηματικός λόγος* (Έργα, Ζ'). Αθήνα: Οι εκδόσεις των φίλων 1979: 251-255 [πρώτη δημοσίευση: *Η Καθημερινή* (15/4/65)].